
RAZVOJNI PRAVCI U ZADRUGARSTVU

- Analiza sa preporukama -

Januar 2022.godine

1. O PROJEKTU I ISTRAŽIVANJU

Istraživanje je sprovedeno u okviru projekta "Instalacija socijalnog zadrugarstva" koji realizuje Udruženje Kamenica u partnerstvu sa Zadružnim savezom Srbije, u okviru šireg projekta „Dijalog promena“ koji realizuje Beogradska otvorena škola uz finansijsku podršku Evropske unije.

Sprovedeno je opsežno istraživanje četiri najznačajnije grupe ispitanika sa aspekta definisanog predmeta istraživanja i to: građana/ki, predstavnika zadruga, lokalnih samouprava i udruženja građana.

Polazeći od činjenice da su zadruge organizacije lokalnih zajednica, kao i da su u Srbiji najbrojnije poljoprivredne zadruge, koje po pravilu svoju delatnost realizuju u ruralnim sredinama, u fokusu istraživanja su bili predstavnici onih grupa ukupne populacije koji raspolažu sa određenim znanjima vezanim za zadružni sektor, i to: poljoprivredni proizvođači, zaposleni u aktivnim zadrugama, predstavnici zadružnih saveza i predstavnici drugih organizacija koje saraduju sa zadrugama.

Istraživanje je sprovedeno distribuiranjem online ankete koju je sproveo Udruženje za lokalni razvoj Kamenica i kroz strukturane intervju sa predstavnicima navedenih grupa koje je realizovao Zadružni savez Srbije.

Obrada i analiza primarnih podataka je poverena nezavisnom licu, angažovanom u formi ekspertske podrške, sa Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Izrazi korišćeni u istraživanju podrazumevaju podjednako učešće ženskog i muškog roda.

Autori:

Projektni TIM Udruženje za lokalni razvoj Kamenica:

Dejan Mitić

Milan Marinković

Projektni TIM Zadružni savez Srbije:

Nikola Mihailović

Jasmina Mijajlović

Ekspertska podrška:

Doc. dr Marija Nikolić

Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet

2. UVOD

Zadružni sektor u Srbiji je u poslednjoj deceniji predmet sve većeg interesovanja kako naučno-stručne, tako i šire javnosti. Nakon dužeg niza godina tokom kojih su zadruge bile gotovo u potpunosti zanemarene od strane državnih organa, nekoliko važnih događaja je pokrenulo nadu u opstanak i jačanje zadruga. Usvajanjem novog Zakona o zadrugama 2015. godine („Službeni glasnik RS“, br. 112/2015) kreiran je pravni okvir za delovanje preko 5.500 zadruga u Srbiji. Dve godine kasnije počinje primena programa poznatog pod nazivom „500 zadruga u 500 sela“ koji se realizuje pod okriljem Ministarstva za brigu o selu i podrazumeva dodelu bespovratnih sredstava postojećim i novoformiranim zadrugama. Ne ulazeći u analizu kreiranja i implementacije ovog programa, potrebno je naglasiti da je ovo prvi put za poslednjih nekoliko decenija da su finansijska sredstva uložena direktno u zadružni sektor. Osnov za ovu aktivnost predstavlja član 12 Zakona o zadrugama (2015) prema kom *„zadruga uživa posebnu zaštitu Republike Srbije, autonomne pokrajine i jedinice lokalne samoprave u obavljanju njene pretežne delatnosti“*.

Zakonom garantovana podrška ne podrazumeva nužno isključivo ulaganje finansijskih sredstava u zadruge, već se može realizovati i oslobađanjem ovih organizacija određenih obaveza i nameta, što bi pozitivno uticalo na njihov finansijski rezultat. Kako bi se garantovao uspeh ovakvog oblika podrške i sprečile njegove zloupotrebe, potrebno je napraviti jasnu razliku između zadruga i drugih oblika organizacija. U tom smislu, potrebna je dosledna primena zadružne revizije, koja je poverena revizijskim zadružnim savezima.

Polazeći od prethodno iznetog okvira, primarni cilj ovog projekta je da se ispita mogućnost korišćenja različitih oblika podsticaja za zadrugarstvo garantovanih Zakonom o zadrugama (2015). Preduslov za ovaj cilj i postojanje transparentne podršku zadrugama, je unapređenje zadružne revizije, posebno u segmentu realizovanja socijalnih ciljeva. U tom smislu, potrebno je osnaživanje revizijskih zadružnih saveza, edukacija zadružnih revizora, ali i izmene u načinu obavezivanja zadruga da realizuju zadružnu reviziju, kao i u samom sadržaju revizijskog izveštaja.

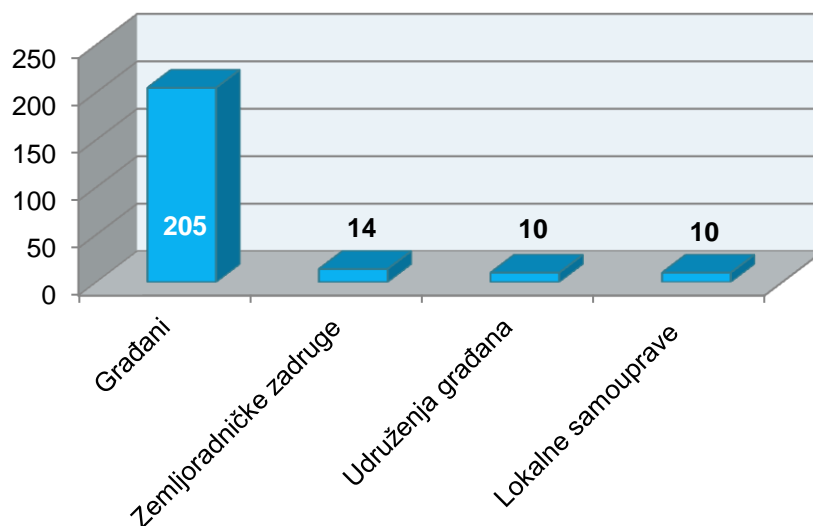
Za potrebe projekta, realizovano je istraživanje kako bi se prikupili stavovi i mišljenja građana i predstavnika relevantnih organizacija u skadu sa definisanim ciljem. U ovoj publikaciji su predstavljeni rezultati istraživanja, njihova obrada i analiza i predstavljene preporuke kreirane u skladu sa prikupljenim podacima.

3. METODOLOGIJA

Prikupljanje primarnih podataka realizovano je u dve faze sa četiri grupe ispitanika: građani, predstavnici zadruga, lokalnih samouprava i udruženja građana. Istraživanje je sprovedeno u toku meseca novembra i decembra 2021. godine. Anketiranje građana je obavljeno distribuiranjem online ankete, dok su sa predstavnicima odabranih organizacija obavljani strukturirani intervjui.

Prilikom kreiranja upitnika pošlo se od očekivanih rezultata projekta, odnosno informacija koje dato istraživanje treba da pruži, a sami upitnici su bili bazirani na dostupnim iskustvima prethodnih istraživanja. U istraživanju je učestvovalo 205 građana, 14 predstavnika zemljoradničkih zadruga sa akcentom na zadruge koje posluju na području južno od Beogradskog okruga i po 10 predstavnika aktivnih udruženja građana i lokalnih samouprava i gradskih opština (Grafik 1).

Grafik 1. Distribucija ispitanika po anketnim grupama u kojima je realizovano istraživanje

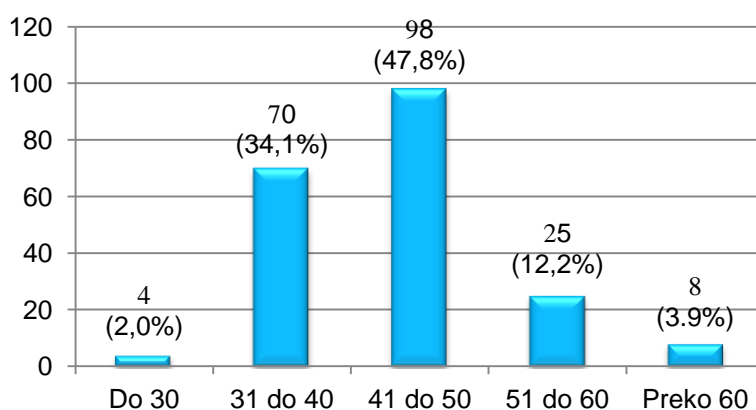
Izvor: Svi grafici i tabele prikazani u ovom dokumentu rezultat su obrade podataka prikupljenih istraživanjem.

Istraživanje je realizovano kako bi se prikupili podaci i analizirali stavovi i mišljenja predstavnika navedenih grupa o potrebi pružanja podrške i mogućim izvorima te podrške za razvoj zadrugarstva u skladu sa Zakonom o zadrugama (2015), kao i o nivou svesti i značaju razvoja socijalnih zadruga, ali i zadrugarstva u celini u Srbiji. Dobijeni rezultati obrađeni su SPSS 19 statističkim paketom, a prilikom obrade prikupljenih podataka primenjene su metode deskriptivne statistike. Rezultati su prezentovani u daljem tekstu, po grupama ispitanika, nakon čega su predstavljene preporuke za dalje aktivnosti.

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA STAVOVA GRAĐANA

U ovom segmentu istraživanja anketirano je 205 građana Republike Srbije, pri čemu je bilo više muškaraca (121 ili 59,0%) nego žena (84 ili 41,0%). Imajući u vidu da je prema Popisu stanovništva, domaćinstva i stanova iz 2011. godine prosečna starost stanovništva Republike Srbije 42,2 godine, odnosno da je prosečna starost stanovništva u ostalim područjima (van gradskih naselja) 43,6 godina, anketom je obuhvaćeno više ispitanika srednje i starije životne dobi. U anketi su participirali ispitanici starosti 19 do 71 godine, pri čemu je prosečna starost 44,6 godina, a najviše ispitanika je u starosnoj grupi od 41 do 50 godina (Grafik 2).

Grafikon 2. Distribucija ispitanika prema starosnim grupama

Gotovo polovina ispitanika ima više ili visoko obrazovanje (47,8%) sa relativno visokim učešćem ispitanika sa završenim master i doktorskim studijama (Tabela 1). Ovakva obrazovna struktura odgovara savremenim trendovima celoživotnog obrazovanja. Pored toga, može se očekivati da su ispitanici sa višim stepenom obrazovanja u većoj meri svesni socijalnih problema u društvu i spremni da predlože određena rešenja, te je u tom smislu struktura uzorka odgovarajuća sa aspekta definisanog predmeta istraživanja.

Tabela 1. Ispitanici prema stepenu obrazovanja

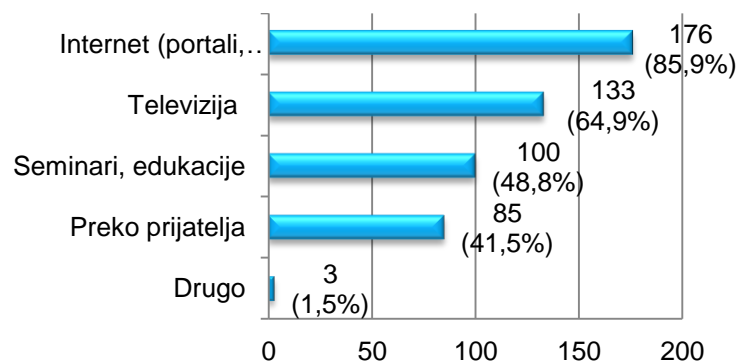
Nivo obrazovanja	Broj	%
Osnovno	4	2,0
Srednje	70	34,1
Više ili visoko	98	47,8
Master	25	12,2
Doktorat	8	3,9
Ukupno	205	100,0

Imajući u vidu da su zadruge u Srbiji tradicionalno aktivnije u ruralnim krajevima nego u urbanim sredinama, targetirani su ispitanici pretežno sa sela: 126 ili 61,5% njih je iz ruralnih sredina, što je više u odnosu na ispitanike koji žive u urbanim centrima (79 ili 38,5%).

Od ukupnog broja ispitanika 84,4% je zaposleno, pri čemu 39 njih (22,5%) ima sopstveno gazdinstvo, a čak petina (35 ili 20,2%) radi u zadrugama. Više od polovine zaposlenih (99 ili 57,2%) radi u preduzećima, dok 32 (15,6% ukupnog broja) nije u radnom odnosu.

Visoko učešće ispitanika zaposlenih u zadrugama ciljano je sa namerom da se dobiju stavovi i mišljenja ljudi koji su u značajnoj meri upoznati sa trenutnim stanjem u zadružnom sektoru. Peti zadružni princip naglašava važnost distribuiranja informacija, ne samo među zaposlenima i zadrugarima, već i u lokalnoj zajednici, a i šire. Stoga je od izuzetne važnosti sagledati na koje načine, odnosno putem kojih izvora se anketirani građani informišu o novinama u zadružnom sektoru. Najveću frekvenciju odgovora ima internet kao primarni izvor informacija što je konzistentno sa savremenim načinom života i sve većoj pokrivenosti ruralnih teritorija internetom. Televizija ostaje tradicionalno važan izvor informacija, ali je interesantno da usmeni način prenošenja informacija još uvek predstavlja značajan izvor za preko 40% ispitanika (Grafik 3). Kao druge izvore informacija ispitanici su navodili Zadružni savez Srbije i druge organizacije.

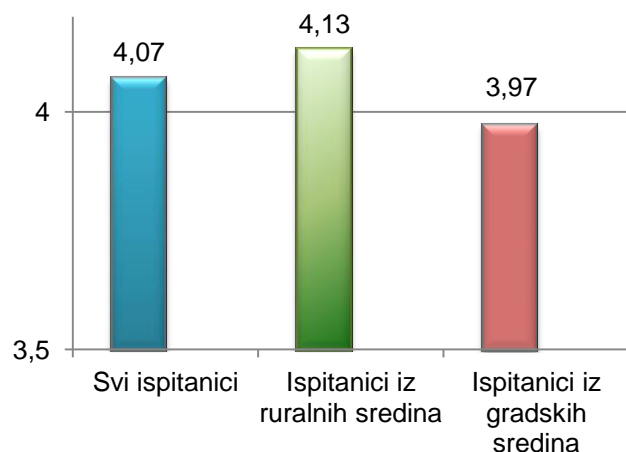
Grafik 3. Izvori informacija o zadružnom sektoru

U drugom delu upitnika fokus je bio na informacijama vezanim za postojeće stanje i mogućnost unapređenja zadružnog sektora kroz jačanje podrške. Većina ispitanika (164 ili 80%) ima direktne informacije iz lokalne zajednice budući da u njihovom mestu stanovanja postoji zadruga. Tek nešto manji procenat ispitanika (148 ili 72,2%) je upoznat i sa socijalnim zadrugama, što predstavlja dobru osnovu za širenje ovog oblika zadruga i njihovo aktivnije angažovanje u podršci marginalnim kategorijama stanovništva.

Gotovo tri četvrtine ispitanika (151 ili 73,7%) je ocenilo važnost zadruga visokim ocenama (četiri i pet), pri čemu je prosečna ocena važnosti zadruga 4,07 (Grafik 4). Stariji ispitanici su pokazali tendenciju da daju veću ocenu po ovom pitanju u odnosu na mlađe. Pored toga, ispitanici koji žive na selu su dali veću prosečnu ocenu (4,13) u odnosu na one koji žive u gradu (3,97). Ovo se može objasniti time da su zadruge organizacije lokalnog karaktera i da je njihov uticaj vidljiviji u manjim, ruralnim zajednicama.

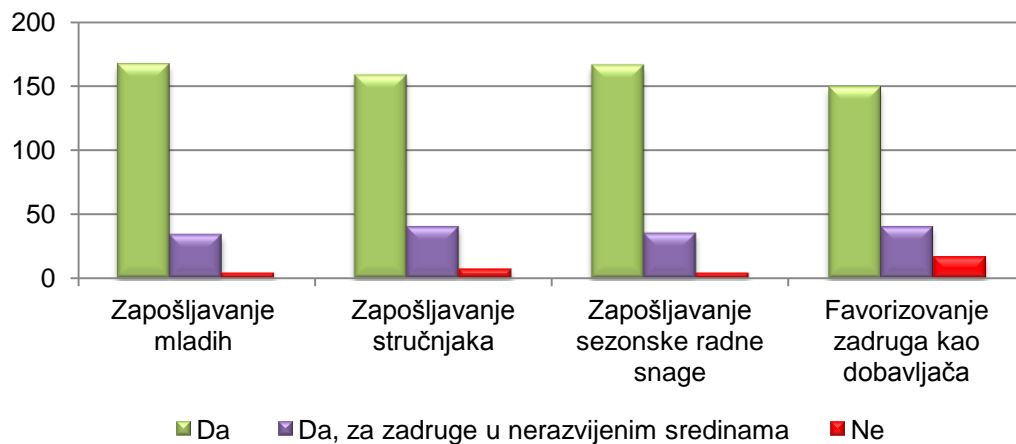
Grafik 4. O važnosti zadruga, ukupno i prema mestu stanovanja

Kada je reč o uslovima za razvoj zadruga i posebno socijalnih zadruga u Srbiji, ispitanici su pokazali više uzdržanosti – najviše njih je ocenilo ove uslove ocenom tri (38,5%) i dva (22,9%), što je rezultiralo prosečnom ocenom od 3,03. Ovo ukazuje da postoje određene prepreke koje, prema mišljenju ispitanika, ograničavaju razvoj zadružnog sektora. Veoma je značajno da ispitanici smatraju da zadružni savezi treba aktivnije da pružaju podršku zadrugama, što je u skladu sa zadružnim vrednostima samopomoći i solidarnosti. U tom smislu potrebna je i podrška države kako bi se zadružni savezi osposobili za ovu ulogu, što je prema mišljenju ispitanika ocenjeno visokom prosečnom ocenom 4,50.

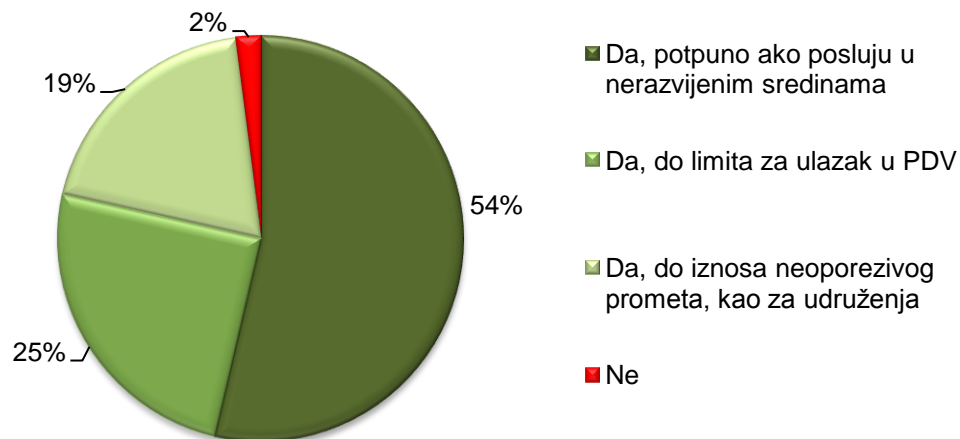
Treći deo upitnika se sastoji od šest pitanja koja targetiraju stavove ispitanika u vezi sa određenim beneficijama i subvencijama koje bi mogle da rezultiraju jačanjem zadruga. Međunarodna organizacija rada prepoznaje zadrugama kao poželjne i važne poslodavce koji omogućavaju primenu koncepta „dostojanstvenog rada“ (ILO, 2020; ILO, 2021). Međutim, zaposlenost u zadrugama u Srbiji je izuzetno niska što je posledica delom malih zarada, ali i činjenice da mladi ljudi ne prepoznaju zadrugama kao atraktivne i perspektivne poslodavce. Većina ispitanika smatra da je potrebno pokrenuti programe podrške za subvencionisano zapošljavanje mladih (81,5%), eksperata (77,1%) i sezonske radne snage (81,0%) (Grafik 5). Ovi programi mogu biti realizovani na lokalnim ili na nacionalnom nivou.

Grafik 5. Stavovi ispitanika o različitim oblicima podrške zadrugama

Jedno od mogućih rešenja je da ovakvi oblici subvencija budu dostupni samo zadrugama u devastiranim područjima, koja obuhvataju čak 19 opština i teritorija čiji je stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka. Značajno manji deo ispitanika (oko 40, odnosno manje od petine) smatra da je ova opcija najbolje rešenje. Drugi model je da pristup različitim oblicima subvencija bude dostupan onim zadrugama koje imaju pozitivan izveštaj o izvršenoj zadružnoj reviziji. Na ovaj način bi se zadrugama motivisale ne samo da posluju u skladu sa zadružnim vrednostima i principima, već i da ostvaruju veću saradnju sa nadležnim revizijskim zadružnim savezima. Redovno i objektivno izveštavanje o sprovedenoj zadružnoj reviziji bi doprinelo i eliminisanju negativnih primera o neefikasno utrošenim sredstvima, što je četiri ispitanika istaklo kao jedan od problema sa kojima se suočava zadružni sektor u Srbiji.

Grafik 6. Stavovi ispitanika o oslobađanju socijalnih zadruga od obaveze plaćanja poreza

Socijalne zadruge imaju dvojaku misiju: pored toga što teže da zadovolje potrebe zadrugara, one imaju eksplicitnu društvenu misiju ostvarivanja opšteg interesa lokalne zajednice, odnosno kombinuju interese članova sa interesima šire zajednice. U tom smislu, ove zadruge mogu da uživaju neke od povlastica kao što je smanjenje poreske stope ili oslobađanja od plaćanja poreza. Gotovo svi ispitanici (sem njih četvoro koji su negativno odgovorili na ovo pitanje) su izrazili stav da je oslobađanje socijalnih zadruga od plaćanja poreza jedan od načina za njihov razvoj (Grafik 6). Slično tome, polovina ispitanika (103 ili 50,2%) smatra da ovu vrstu zadruga treba osloboditi i plaćanja obaveza poreza i doprinosa za direktore, dok su ostali neopredeljeni (39,5%) po ovom pitanju ili smatraju da ovakvi potezi nisu neophodni (10,2%).

Prethodno iskazani stavovi ispitanika su ukazali na činjenicu da većina njih smatra da bi uvođenje određenih povlastica za zadruge doprinelo unapređenju položaja zadruga. Ovo je konzistentno sa drugim istraživanjima, prema kojima je nedostatak finansijskih sredstava jedan od ključnih faktora koji ograničavaju prosperitet zadruga (Nikolić 2020; Zakić i Zakić, 2021). Stoga je četvrti i poslednji segment upitnika za građane bio usmeren ka prikupljanju njihovih stavova o potrebi i mogućnosti formiranja posebnog fonda koji bi povećao pristup zadruga povoljnim izvorima finansiranja.

Najviše ispitanika (60,5%) smatra da je formiranje fonda za razvoj zadrugarstva od velike važnosti, te da se ovakvi fondovi mogu osnivati na svim nivoima: lokalnom, regionalnom i nacionalnom. Nešto više od petine ispitanika (22,0%) se zalaže za osnivanje jedinstvenog nacionalnog fonda, dok su ostali izrazili stav da je bolje da se fond za razvoj zadrugarstva formira na regionalnom (10,2%), odnosno lokalnom nivou (6,8%).

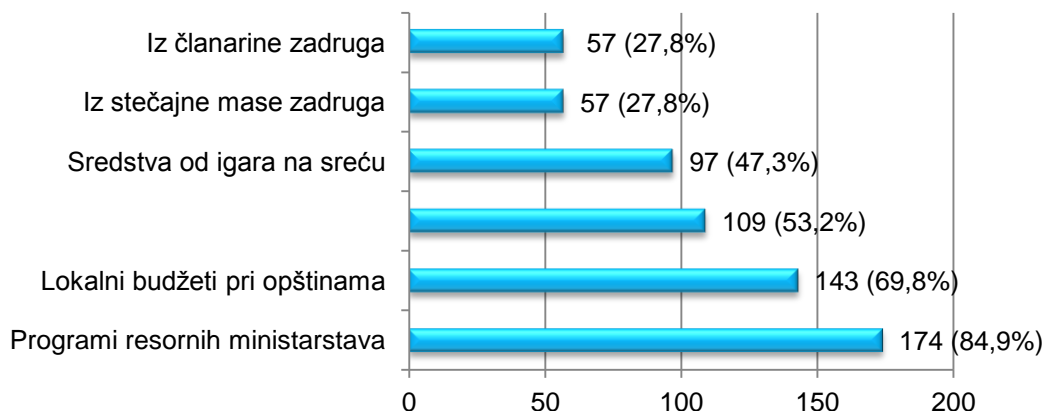
Formiranje posebnog zadružnog fonda koji bi predstavljao osnov za pružanje finansijske pomoći i jačanje zadružnog kapitala u Srbiji nije novina. Još 2006. godine Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo AP Vojvodine je

sačinio Nacrt zakona o zadružnom fondu, koji nije usvojen. Međutim, potreba da država finansijski pomogne zadruge je uočena na ovim prostorima mnogo ranije. Krajem XIX veka, usvojen je Zakon o potpomaganju zemljoradničkih zadruga koji je predvideo da deo prihoda srpske državne klasne lutrije bude uplaćivan tadašnjoj Glavnoj zemljoradničkoj kreditnoj zadruzi, što je omogućilo da ova institucija postane ekonomska i finansijska moć zemljoradničkih zadruga u Srbiji (Gnjatović, 2010).

Imajući na umu ova iskustva, ispitanicima je ponuđeno šest odgovora koji se odnose na najpovoljnije izvore finansiranja fonda, od čega su oni birali tri koji su, po njihovom mišljenju, najbolji. Najveću frekvenciju ima odgovor koji upućuje na sredstva resornih ministarstva (84,9% ispitanika) (Grafik 7). Ovo može biti rezultat činjenice da ministarstvo nadležno za poljoprivredu odobrava različite oblike subvencija, te da se, shodno tome, smatraju za adekvatan izvor finansiranja. Pored toga, budžeti lokalnih samouprava su takođe prepoznati kao poželjan izvor finansiranja.

Tek svaki četvrti ispitanik smatra da zadruge treba samostalno da doprinose formiranju sredstava iz kojih će fond za njihov razvoj biti finansiran. Ovakvi stavovi mogu predstavljati osnov za zabrinutost. Naime, zadružni principi podrazumevaju autonomiju i nezavisnost zadružnog sektora, a zadružne vrednosti ukazuju da zadruge mogu da realizuju svoje ciljeve isključivo uz visoko zalaganje članova. Svakako da su podsticaji koje država pruža od esencijalnog značaja za razvoj zadruga, posebno u vreme većih kriza, međutim, dugoročno posmatrano, zavisnost zadružnog sektora od eksternih izvora finansiranja nije preporučljiva.

Grafik 7. Stavovi ispitanika o izvorima finansiranja zadružnog fonda

Najviše ispitanika smatra da sredstva iz ovog fonda treba da se usmeravaju na subvencionisano zapošljavanje različitih kategorija (mladih, stručnjaka i sezonskih radnika) (Grafik 8). Ovakvi programi bi imali višestruke benefite. Osim jačanja kadrovske politike u zadrugama, doprinose i promovisanju zadruga kao važnih organizacija na lokalnom nivou i poslodavaca, što je izuzetno bitno u manje razvijenim sredinama koje najčešće karakteriše i visok stepen nezaposlenosti.

Grafik 8. Stavovi ispitanika o načinima korišćenja sredstava iz zadružnog fonda

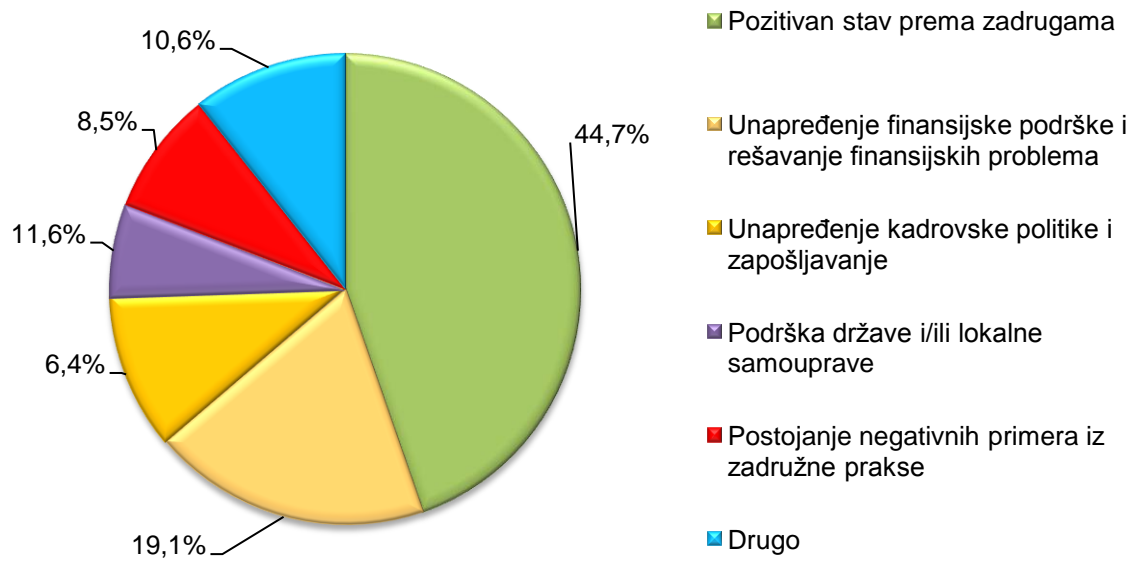

Četiri od deset ispitanika smatra da se sredstva iz fonda mogu koristiti za jačanje kapaciteta zadružnih saveza. Posmatrano u svetlu prethodnih odgovora, može se zaključiti da postoji prostor za unapređenje rada zadružnih saveza po više osnova. Jedan od načina za realizaciju ovih aktivnosti jeste i povećano finansijsko ulaganje, ali je potrebno i jačati svest zadruga da su savezi njihove organizacije i da imaju mogućnost da utiču na njihovo poslovanje kroz aktivnije članstvo.

U cilju dobijanja što potpunijih informacija, ispitanicima je data mogućnost da iskažu svoje mišljenje, stav ili zapažanje o zadružnom sektoru u Srbiji, van opusa unapred definisanih pitanja, u formi otvorenih odgovora.

Od 205 ispitanika, 47 njih ili 22,9% je dalo detaljnije odgovore. Dobijeni odgovori su klasifikovani u šest kategorija. Najviše ispitanika (44,7% od onih koji su dali odgovore na ovo pitanje) je iskazalo generalno pozitivan stav prema zadrugama i njihovom značaju posebno za razvoj ruralnih područja (Grafik 9). Ostali ispitanici su ukazali na određene poteškoće sa kojima se susreću zadruga na tržištu, kao što su nedostatak finansijskih sredstava, nepostojanje zainteresovanih mladih stručnih kadrova i nenamensko trošenje dobijenih sredstava, što su identifikovali kao izuzetno negativne primere. Deo odgovora se odnosio na potrebu jače podrške od strane lokalne zajednice i države, dok su kao ostali problemi sa kojima se suočavaju zadruga u Srbiji istaknuti nerešeno pitanje zadružne imovine i potreba za postojanjem dodatne obuke i treninga za zaposlene u zadrugama.

Grafik 9. Stavovi ispitanika o problemima zadružnog sektora u Srbiji

Ovakve informacije su izuzetno važne, budući da ukazuju na konkretne probleme sa kojima se zadruge suočavaju u praksi i čije bi eliminisanje, ili bar ublažavanje, moglo značajno da doprinese razvoju ovog sektora.

5. REZULTATI ISTRAŽIVANJA STAVOVA PREDSTAVNIKA ZADRUGA, LOKALNIH SAMOUPRAVA I UDRUŽENJA GRAĐANA

Razgovori sa predstavnicima zadruga, lokalnih samouprava i udruženja građana obavljani su u periodu od 25. do 27. novembra 2021. godine na Sajmu etno hrane i pića u Beogradu, a sprovedeni su u organizaciji Zadružnog saveza Srbije, kao partnerske organizacije. U istraživanje su uključeni predstavnici 14 zadruga i po deset predstavnika lokalnih samouprava i udruženja građana.

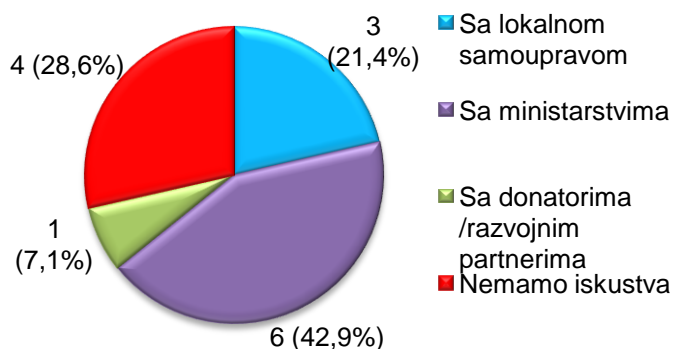
Cilj istraživanja je, kao i u prethodno opisanom delu, bio da se sagledaju stavovi predstavnika navedenih organizacija o potrebi i mogućnostima korišćenja različitih oblika podsticaja zadružnom sektoru garantovanih Zakonom o zadrugama (2015) i mogućnostima razvoja socijalnog zadrugarstva u Srbiji. U tom smislu, kreiran je jedinstven upitnik u skladu sa definisanim predmetom istraživanja, koji je potom prilagođen specifičnostima organizacija koje su bile u fokusu. Drugim rečima, nakon uvodnog dela u kojem su sagledane opšte karakteristike zadruga, lokalnih samouprava i udruženja građana uključenih u istraživanje, centralni segment istraživanja je identičan u sve tri grupe. Prateći ovakav pristup, na isti način predstavljeni su i rezultati istraživanja.

5.1. Karakteristike zadruga obuhvaćenih istraživanjem

Od 14 zadruga obuhvaćenih istraživanjem, 12 su u kategoriji mikro i dva u kategoriji malih preduzeća prema prometu i broju zaposlenih. U svom poslovanju zadruga teže ostvarivanju različitih ciljeva, u skladu sa potrebama zadrugara. Stoga se efekti poslovanja zadruga ne mogu meriti isključivo ekonomskim pokazateljima mada su oni neosporno bitni, budući da se zadruga u redovnom poslovanju sučeljavaju sa drugim organizacijama na tržištu. Zato su predstavnici zadruga upitani da ocene stepen zadovoljstva ukupnim radom njihove zadruga.

Dobijeni odgovori ukazuju da su predstavnici zadruga vrlo zadovoljni rezultatima rada zadruga. Niko od anketiranih lica nije vrednovao dosadašnji rad zadruga ocenama jedan i dva, dok je prosečna ocena po ovom pitanju iznosila 3,79. Kompletnija slika o uspehu rada ovih organizacija bi se dobila ukoliko bi i članovi ovih zadruga iskazali svoje mišljenje, ali se i na osnovu dobijenih informacija može zaključiti da je reč o zadrugama koje posluju uspešno.

Grafik 10. Saradnja zadruga sa drugim organizacijama

Kada je u pitanju saradnja, postoji prostor za unapređenje, imajući u vidu da četiri zadruga (28,6%) do sada nije sarađivalo sa drugim organizacijama (Grafik 10).

Najčešći partneri zadruga su ministarstva. Ovo ukazuje da postoji određena saradnja na relaciji između zadružnog sektora i nadležnih ministarstava, što može potencijalno da olakša buduće aktivnosti.

5.2. Karakteristike lokalnih samouprava obuhvaćenih istraživanjem

Zadružna preduzeća su u značajno većoj meri sposobna da prebrode periode globalnih ekonomskih kriza od ostalih oblika privrednih subjekata. Prema dosadašnjim iskustvima, zadruge su otpornije na eksterne „udare“ sa kojima se sučeljavaju sve organizacije u periodu velikih kriza. U cilju oporavka nacionalne privrede, nacionalne vlade finansijski podržavaju gotovo sve oblike privrednih organizacija. Istraživanja su pokazala da je, za razliku od drugih oblika preduzeća, zadrugama potrebno značajno manje državne podrške kako bi ponovo „stala na svoje noge“ (Birchal & Ketilson, 2009). Nesporno je, međutim, da zadruge širom sveta dobijaju određenu podršku od vlada zemalja u kojima posluju, posebno u vreme oporavka nakon značajnih ekonomskih promena u okruženju. U tom smislu, podrška zadrugama u Srbiji realizovana kroz program „500 zadruga u 500 sela“ predstavlja neophodan input koji bi mogao da doprinese revitalizaciji zadružnog sektora. Stoga je posebno značajno da su svih deset lokalnih samouprava obuhvaćene istraživanjem bile uključene u svojstvu partnera u realizaciji ovog projekta.

Poznavanje zadružnog modela organizovanja, sve lokalne samouprave su potvrdile i činjenicom da pružaju podršku građanima pri formiranju zadruga na svojoj teritoriji. Kada je, pak, reč o socijalnim zadrugama, predstavnici četiri od deset lokalnih samouprava su naveli da su podržali građane u njihovom formiranju. Imajući u vidu da prema podacima sa kraja 2021. godine u Srbiji posluje svega 17 socijalnih zadruga, činjenica da su istraživanjem targetirane čak četiri lokalne samouprave koje imaju iskustva sa ovim organizacijama govori o kvalitetu i relevantnosti prikupljenih podataka. Pored toga, osam od deset predstavnika lokalnih samouprava je navelo da nisu imali iskustva u realizaciji javnih radova sa zadrugama.

Većina predstavnika lokalnih samouprava (osam od deset) ocenilo je da zadruge mogu imati veoma veliki uticaj na unapređenje položaja stanovnika na njihovoj teritoriji, dok su dva predstavnika ovaj uticaj ocenili kao veliki. Iako je prosečna ocena po ovom pitanju 4,8, podrška zadrugama u četiri lokalne samouprave obuhvaćene istraživanjem je više deklarativna nego ekonomska. Naime, od deset lokalnih samouprava u šest postoje fondovi za podršku zadrugama, dok u četiri opštine ne postoje sredstva opredeljena za ove namene.

5.3. Karakteristike udruženja građana obuhvaćenih istraživanjem

U cilju dobijanja što kompletnije slike o stavovima predstavnika relevantnih institucija u pogledu potrebe i mogućnosti pružanja podrške zadrugama u Srbiji i mogućnosti osnivanja socijalnih zadruga, anketirani su predstavnici deset udruženja građana. Sva udruženja obuhvaćena istraživanjem su po veličini mikro preduzeća, gledano po broju zaposlenih i obimu poslovanja. Sedam od deset udruženja je navelo da ima iskustva u socijalnom preduzetništvu, što znači da pripadaju grupi od oko 500 socijalnih preduzeća (European Commission, 2018). Udruženja građana koja su u prethodnom periodu imala iskustva sa socijalnim preduzetništvom su bila u poziciji da ocene u kojoj meri je razvijeno podsticajno okruženje za razvoj socijalnog preduzetništva u formi zadrugarstva. Svi anketirani su dali izuzetno niske ocene

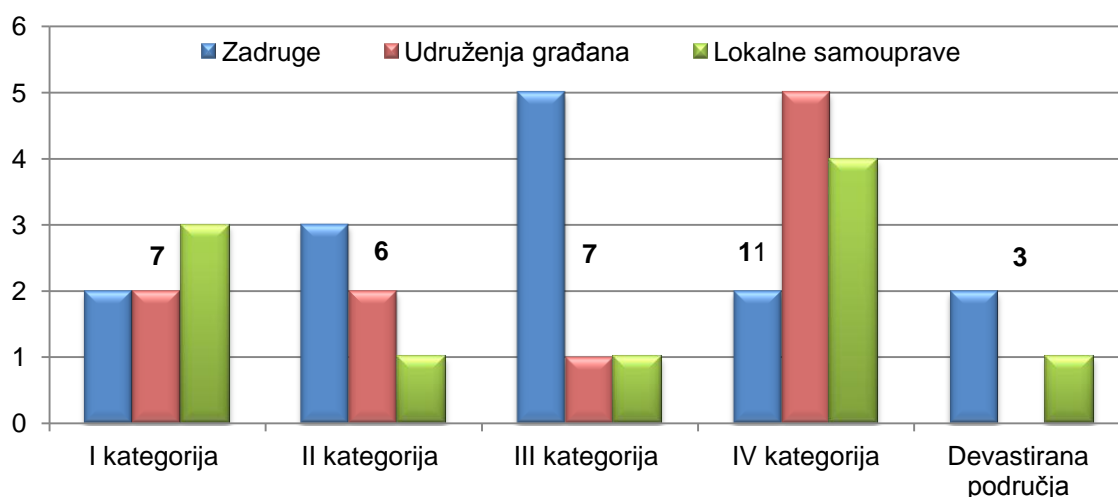
(jedan i dva), pri čemu je prosečna ocena iznosila 1,14. Ovako niska ocena ukazuje na izuzetno nepovoljno okruženje za razvoj preduzeća usmerenih na rešavanje socijalnih pitanja u Srbiji.

5.4. Stavovi predstavnika relevantnih organizacija o zadružnom sektoru

Zadružni sektor u Srbiji se može analizirati sa više aspekata, a jedan od njih je na osnovu teritorije na kojoj zadruge deluju. Po tom osnovu, zadruge se mogu podeliti na zadruge na teritoriji AP Vojvodine, Beogradskog okruga i Centralne Srbije (koja se danas sastoji iz Regiona Južne i Istočne Srbije i Regiona Šumadije i Zapadne Srbije). Zadruge u ovim regionima karakterišu određene razlike, kako po kvantitativnim (broj zadruga, broj zadrugara, obim ostvarenog prometa, itd), tako i po kvalitativnim karakteristikama (struktura članova, vrsta ciljeva kojoj su posvećene, zastupljenost socijalnih ciljeva i slično). Teritorijalno posmatrano fokus ovog istaživanja je bila Centralna Srbija.

Prema stepenu razvijenosti, regioni u Srbiji su podeljeni u četiri kategorije i devastirana područja, mereno prema ostvarenom bruto domaćem proizvodu u odnosu na nivo republičkog proseka¹. Istraživanjem je obuhvaćeno najviše organizacija i jedinica lokalne samouprave iz IV kategorije (11), dok je najviše zadruga (pet ili 30,8%) iz kategorije III (Grafik 11). Ovakav odabir uzorka omogućio je prikupljanje mišljenja predstavnika organizacija koja posluju u različitim mikrolokalitetima, što dodatno obogaćuje sprovedeno istraživanje.

Grafik 11. Teritorijalna pripadnost organizacija obuhvaćenih istraživanjem (prema stepenu razvijenosti)

¹ Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave ua 2014. godinu („Službeni glasnik RS“, broj 104/2014)

U skladu sa ovom uredbom, regioni u RS se prema stepenu razvijenosti dele u razvijene i nedovoljno razvijene regione i jedinice lokalne samouprave na četiri grupe i devastirana područja na osnovu vrednosti bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika u odnosu na republički proseka, i to na: I kategorija – iznad republičkog proseka, II kategorija – 80 do 100% republičkog proseka, III kategorija – 60 do 80% republičkog proseka, IV kategorija – ispod 60% republičkog proseka i devastirana područja - ispod 50% republičkog proseka.

Prikupljeni stavovi predstavnika odabranih organizacija se, prema definisanom predmetu istraživanja, mogu razvrstati u četiri grupe:

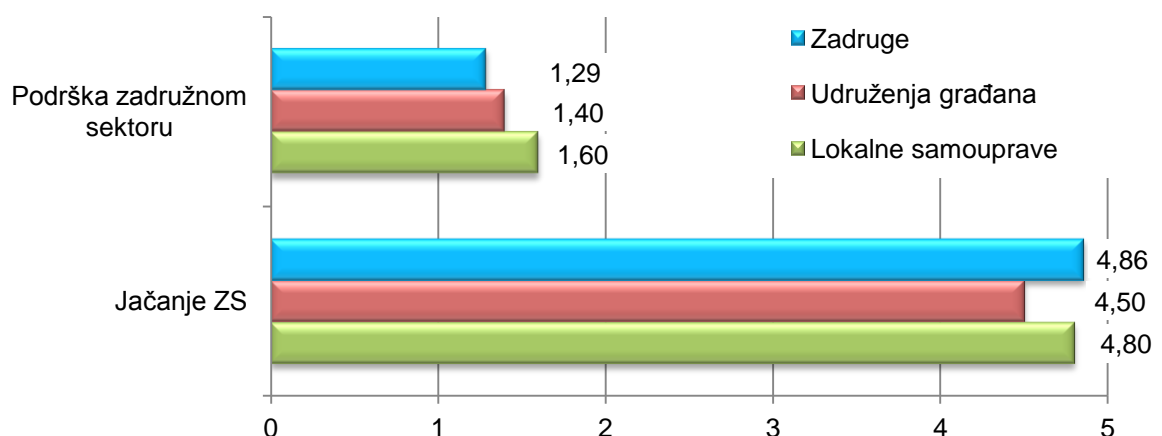
- (1) zakonski okvir,
- (2) delovanje socijalnih zadruga,
- (3) predloženi programi podrške i
- (4) postojanje i način funkcionisanja fonda za finansiranje zadružnog sektora.

U prvom segmentu su pitanja bila usmerena na stavove ispitanika o Zakonu o zadrugama (2015). Predstavnici zadruga su relativno visokom prosečnom ocenom (3,93) ocenili aktuelno zakonsko rešenje, pri čemu niko nije dodelio dve najniže ocene. Drugim rečima, ovi ispitanici smatraju da Zakon o zadrugama (2015) ne predstavlja ograničavajući faktor za razvoj zadruga i iskazali su povoljan stav o mogućnosti davanja podsticaja zadrugama koji je sadržan u ovom dokumentu. Međutim, kada je reč o konkretnoj podršci koje zadruge dobijaju ispitanici su pokazali visok stepen nezadovoljstva. Na ovo pitanje su odgovarale sve tri grupe ispitanika.

Predstavnici odabranih organizacija i lokalne samouprave su bili vrlo kritični u pogledu realizacije podrške zadružnom sektoru. Niko od ispitanika nije po ovom pitanju dodelio ocene četiri i pet, a najviše njih smatra da je podrška veoma mala (11 predstavnika zadruga, sedam udruženja i pet predstavnika jedinice lokalne samouprave). Iako su razlike između tri grupe ispitanika relativno male, najniži ocenu su dodelili predstavnici zadruga (1,29) koji su i najbolje upoznati sa trenutnom situacijom (Grafik 12).

Ispitanici su pokazali gotovo jednoglasan stav da je od izuzetno velike važnosti da se zadružni savezi osposobe za pružanje podrške zadrugama. U ovom slučaju predstavnici zadruga su dali najveću ocenu – 12 njih (85,7%) je ovo pitanje ocenilo ocenom pet, dok su dva ispitanika (14,3%) dala ocenu četiri, odnosno prosečna ocena ove grupe ispitanika iznosi 4,86. Evidentno je da sve tri grupe ispitanika smatraju da su zadružni savezi važna karika u razvoju zadružnog sektora, ali i da postojeći poslovni kapaciteti saveza nisu dovoljni, te da im je potrebna dodatna podrška.

Grafik 12. Ocene ispitanika o značaju podrške zadružnom sektoru i potrebi jačanja kapaciteta zadružnih saveza

Sledeća grupa od tri pitanja bila je usmerena na sagledavanje stavova vezanih za delatnost socijalnih zadruga. Svi predstavnici udruženja građana i većina predstavnika zadruga (12 od 14) navodi da znaju šta su socijalne zadruge, ali zabrinjava činjenica da su dva predstavnika zadruga navela da nisu upoznati sa ovim terminom. Imajući u vidu da su socijalne zadruge jedan od pojavnih oblika zadružnih organizacija, kao i da većina postojećih (posebno poljoprivrednih) zadruga ima izraženu socijalnu ulogu, ovo ukazuje na potrebu dodatne edukacije predstavnika zadružnog sektora, ali i šire javnosti o mogućnostima osnivanja i kapacitetima socijalnih zadruga za rešavanje određenih pitanja u lokalnoj zajednici.

Predložene mere za unapređenje rada socijalnih i zadruga u nerazvijenim sredinama, anketirana lica su ocenila povoljno. Svi ispitanici (sem jednog predstavnika zadružnog sektora) su izrazili stav da socijalne zadruge treba osloboditi plaćanja poreza (delom ili u potpunosti).

Tabela 2. Stavovi ispitanika o oslobađanju socijalnih zadruga od poreza i doprinosa za direktora

	Zadruge	Udruženja građana	Lokalne samouprave	Svi ispitanici
Da	4	4	3	11
Delimično	6	6	5	17
Ne	4	0	2	6
Ukupno	14	10	10	34

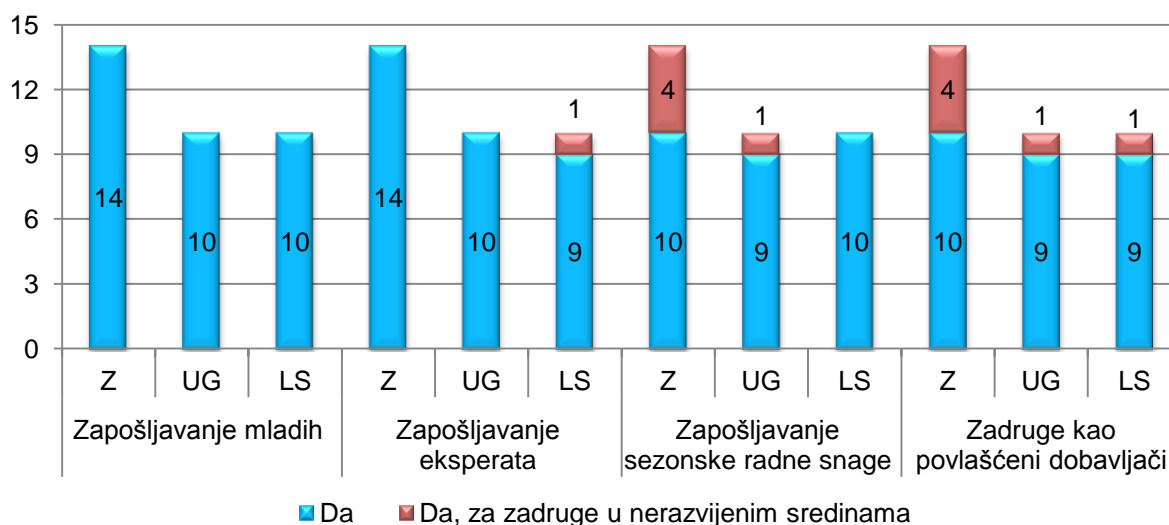
U pogledu toga da li socijalne i zadruge koje posluju u nerazvijenim sredinama treba da plaćaju poreze i doprinose za direktore ili ne, ispitanici nisu bili tako jedinstveni.

Najviše odgovora je u kategoriji „delimično“, što ukazuje na određenu neodlučnost ispitanika u pogledu ovakvih beneficija za socijalne i zadruge u nerazvijenim područjima. Interesantno je uočiti da su u ovom slučaju predstavnici udruženja i lokalnih samouprava pre bili skloni tome da iskažu pozitivan stav po ovom pitanju u odnosu na predstavnike zadruga.

Treća grupa pitanja bila je usmerena na prikupljanje mišljenja ispitanika o različitim programima podrške. U tom cilju, postavljena su pitanja o subvencionisanom zapošljavanju različitih kategorija radne snage, kao i o davanju povlašćenog položaja pojedinim vrstama zadruga u procesima javne nabavke.

Ispitanici su jednoglasno prihvatili sve predložene mere podrške zadružnom sektoru, iako su poneki od njih izrazili stav da bi ovakve oblike subvecionisanja zadruga trebalo ograničiti na one u nerazvijenim sredinama (Grafik 13). Kao što je već analizirano, u slučaju da se sredstva za realizaciju ovakvih mera obezbeđuju iz fondova lokalne samouprave, teritorijalna ograničenja u pogledu toga koje zadruge mogu konkurisati su realna. Međutim, ukoliko se sredstva obezbeđuju na nacionalnom nivou, bilo bi efikasnije i celishodnije usloviti mogućnost konkurisanja pozitivnim izveštajem zadružnog revizora. Na ovaj način, ne samo da bi se sredstva upućivala u razvoj zadruga koje poštuju zadružne vrednosti i principe, već bi se posredno uticalo na unapređenje funkcionisanja celokupnog zadružnog sektora.

Grafik 13. Stavovi ispitanika o različitim programima podrške zadružnom sektoru

* Z – zadruga; UG – udruženja građana; LS – lokalna samouprava

Poslednja grupa pitanja odnosila se na način funkcionisanja posebnog fonda koji bi predstavljao izvor finansijske podrške zadrugama. Najviše ispitanika, i po grupama i ukupno, smatra da je fond za razvoj zadruga poželjno formirati na svim nivoima. Pored toga, značajno je zastupljeno i mišljenje da ovakva aktivnost treba da bude realizovana na nacionalnom nivou. Svakako da je poželjno da određeni procenat sredstava bude opredeljen za razvoj zadruga i na regionalnom i lokalnom nivou, ali je pitanje opstanka i razvoja zadruga vezano za sve delove Srbije, te je u tom smislu najopravdanije rešenje da fond funkcioniše na nacionalnom nivou. Pored toga, izvori prikupljanja sredstava za rad ovakve institucije, kao i programi koji bi se mogli realizovati upućuju na potrebu da njegovo funkcionisanje bude regulisano na najvišem, nacionalnom nivou.

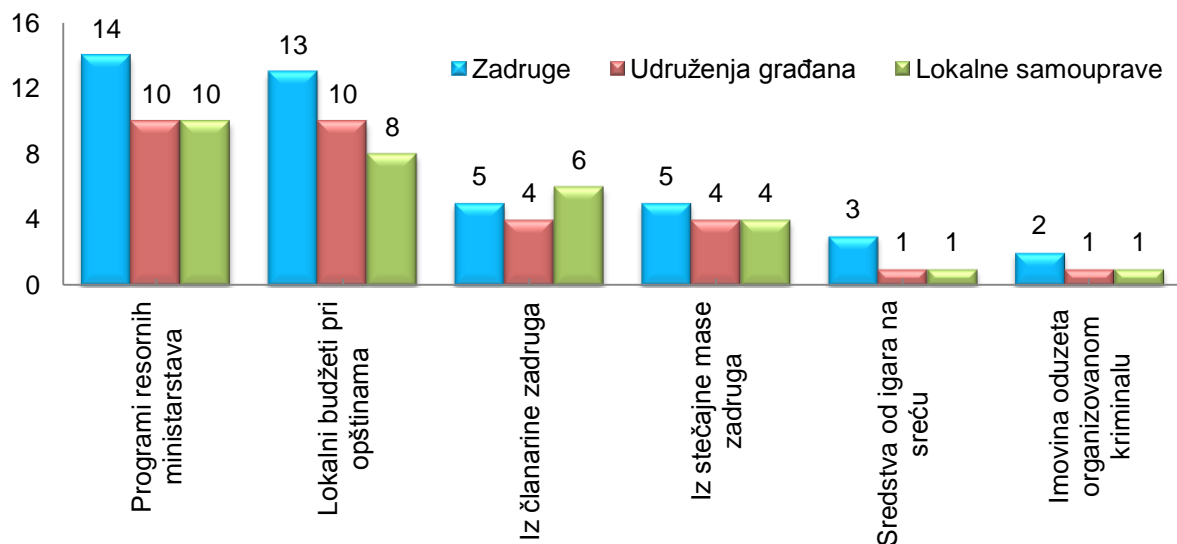
Tabela 3. Nivoi na kojima je poželjno formiranje fonda za razvoj zadruga

	Zadruga	Udruženja građana	Lokalne samouprave	Svi ispitanici
Lokalnom	1	1	1	3
Regionalnom	2	1	2	5
Nacionalnom	4	1	3	8
Svim nivoima	7	7	4	18
Ukupno	14	10	10	34

Mišljenja predstavnika zadruga, udruženja građana i lokalne samouprave se ne razlikuju u velikoj meri od stavova građana u pogledu toga odakle bi trebalo finansirati fond za razvoj zadruga. Naime, tradicionalni izvori finansiranja fonda, i to pre svega programi resornih ministarstava i lokalni budžeti pri opštinama, su najčešće izdvojeni odgovori (u sve tri grupe, trećina ispitanika ili 33,3% je izdvojila ministarstva kao primarni izvor finansiranja fonda). Ostali odgovori su gotovo jednako distribuirani među grupama ispitanika. Interesantno je, ipak, uočiti da postoji određena doza „prebacivanja odgovornosti“ između grupa anketiranih lica.

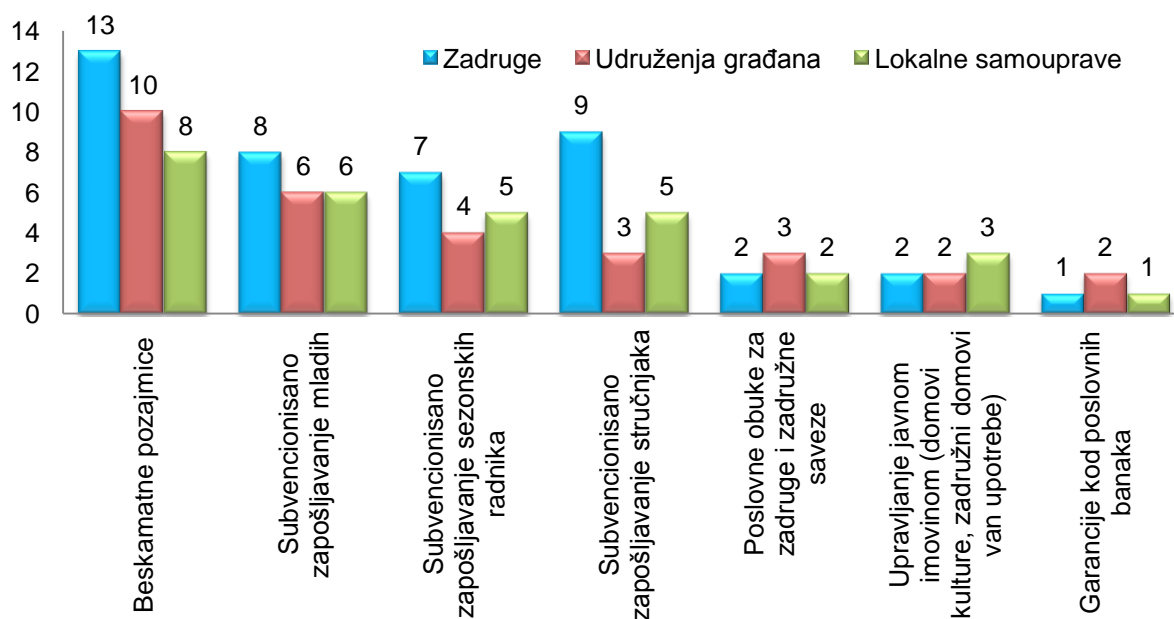
Naime, predstavnici zadruga i udruženja građana su bili spremniji da kao poželjan izvor finansiranja fonda izvoje opštinske budžete, dok su predstavnici lokalnih samouprava češće isticali članarine zadruga (Grafik 14).

Grafik 14. Stavovi o izvorima finansiranja zadružnog fonda

Mišljenja predstavnika anketiranih organizacija o poželjnim modelima korišćenja sredstava iz zadružnog fonda su u značajnoj meri ujednačena. Većina je istakla beskamratne pozajmice za zadruga, kao i subvencionisano zapošljavanje različitih kategorija radne snage. Interesantno je da su mišljenja ove tri grupe ispitanika u velikoj meri usaglašena sa mišljenjem anketiranih građana. Ovakvi rezultati ukazuju na to da su evidentirani odgovori zaista ključni problemi zadruga u Srbiji. Pored nedostatka finansijskih sredstava, što je donekle i očekivani odgovor, zadruga se suočavaju i sa nedostatkom kvalifikovane i perspektivne radne snage.

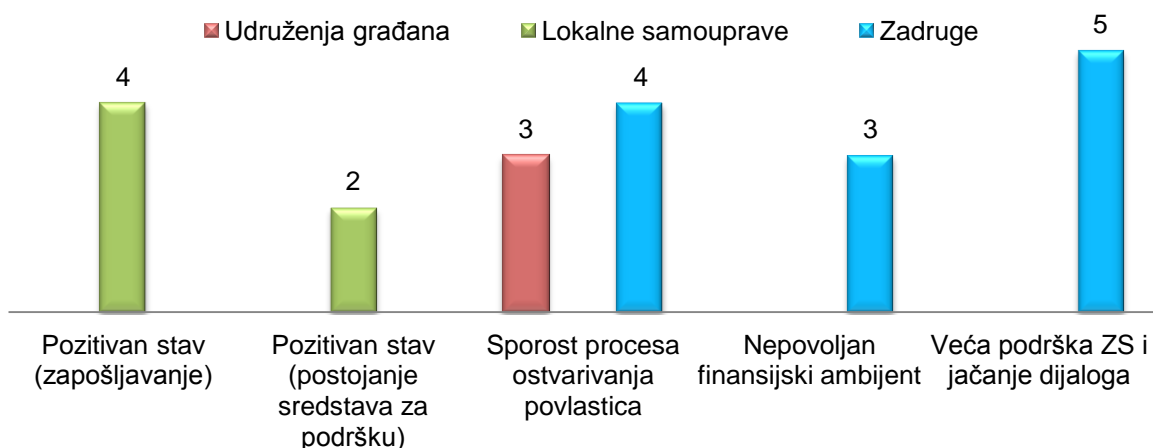
Grafik 15. Stavovi o načinima korišćenja sredstava iz zadružnog fonda

Na kraju, anketirana lica su imala priliku da iznesu dodatne utiske i mišljenja o temama obuhvaćenim istraživanjem. Predstavnici lokalne samouprave su iskazali pozitivan stav prema zadrugama, pri čemu su četiri ispitanika naglasili značaj zadruga za privlačenje radne snage u slabije razvijene teritorije na kojima ove organizacije mogu da predstavljaju značajne poslodavce. Dva ispitanika iz ove grupe su istakla da je značaj zadruga u njihovim lokalnim zajednicama već prepoznat i da postoje sredstva opredeljena za podršku zadruga na lokalnom nivou (Grafik 16).

Tri predstavnika udruženja građana i četiri predstavnika zadruga su uočili da čak i kada zadruge koriste određene vidove podrške, proces realizacije je spor, što ima i negativan uticaj na poslovanje ovih organizacija. Predstavnici zadruga su istakli i da je finansijski ambijent u kom zadruge posluju nepovoljan te da se one suočavaju sa kontinuiranim nedostatkom povoljnih izvora kapitala. Posebno je značajno istaći da je pet predstavnika zadruga naglasilo da je potrebna jača podrška zadružnim savezima za jačanje njihovih kapaciteta za dijalog sa relevantnim institucijama, posebno sa nadležnim ministarstvima.

Grafik 16. Stavovi predstavnika relevantnih organizacija o problemima i mogućnostima zadružnog sektora u Srbiji

Dobijeni rezultati ponovo ukazuju na zavisnost zadruga od njihovih predstavnika – zadružnih saveza i potrebu unapređenja njihovog načina funkcionisanja. Činjenica da predstavnici zadruga smatraju da je potrebno unaprediti kapacitete zadružnih saveza za realizaciju dijaloga sa nadležnim institucijama, sugeriše da oni smatraju da nisu zastupljeni na adekvatan način. Nesporno je da bi ulaganje u zadružne saveze imalo određenog uticaja na unapređenje celog sektora. Međutim, ne sme se zanemariti ni činjenica da su zadružni savezi u funkciji primarnih zadruga, te da su i same zadruge u obavezi da aktivno participiraju u radu saveza. Sistemski pristup unapređenju zadružnog sektora bi se mogao ogledati u intenziviranju podrške samim zadrugama i insistiranjem na doslednoj primeni Zakona o zadrugama (2015) posebno u delu koji se odnosi na zadružnu reviziju. Time bi zadruge bile neminovno upućene na neki od revizijskih zadružnih saveza što bi dovelo i do čvršće veze između zadruga i njihovih organizacija, a time i do osnaživanja zadružnih saveza.

6. PREPORUKE

Projekat „Instalacija socijalnog zadrugarstva”, u okviru koga je realizovano istraživanje, baziran je na dva specifična cilja. Prvi cilj je unapređenje ambijenta za razvoj socijalnog zadrugarstva u Srbiji osnaživanjem ključnih aktera i pokretanjem dijaloga sa zainteresovanim partnerima. Kako bi se realizovao ovaj primarni cilj, postavljen je sekundarni, podržavajući cilj koji se odnosi na sagledavanje stanja u zadružnom sektoru i analizu stavova zainteresovanih lica i organizacija za pružanje podrške kroz korišćenje podsticaja za razvoj zadruga u okviru člana 12 Zakona o zadrugama (2015). U ovoj publikaciji akcenat je da drugom cilju. U tom smislu, prikupljeni su i analizirani primarni podaci od četiri grupe ispitanika. Na osnovu prethodno prezentovanih rezultata sačinjene su preporuke za dalje aktivnosti u ovoj oblasti.

1. Jačanje kapaciteta zadružnih saveza za pružanje aktivnije podrške zadrugama

Polazeći od stavova anketiranih građana i predstavnika zadruga, udruženja građana i lokalnih samouprava, prva aktivnost, oko koje postoji visok stepen saglasnosti, jeste potreba unapređenja rada zadružnih saveza. Naime, postojeći kadrovski, stručni i materijalni resursi zadružnih saveza nisu dovoljni za pokretanje dijaloga sa nadležnim institucijama i zastupanje primarnih zadruga na adekvatan način. U tom smislu, potrebna je državna podrška za unapređenje, pre svega, kadrovskih potencijala zadružnih saveza. Insistiranjem na doslednoj primeni Zakona o zadrugama (2015) u segmentu obavezne zadružne revizije ili čak uslovljavanjem dobijanja subvencija na lokalnom, regionalnom ili nacionalnom nivou sa pozitivnim izveštajem zadružnog revizora, omasovilo bi se članstvo u zadružnim savezima, što bi, dugoročno posmatrano, imalo pozitivan uticaj na njihovu materijalnu obezbeđenost.

2. Povezivanje zadružnog sektora sa naučno-obrazovnim institucijama u cilju izgradnje obrazovnih mreža i omogućavanja celoživotnog obrazovanja menadžera i zaposlenih u zadrugama i zadružnim savezima

Koncept celoživotnog učenja i kontinuirane obuke ne samo da je u saglasnosti sa zadružnim principima, već je i u kontekstu savremenog obrazovanja. Izgradnja naučno-stručnih mreža sa institucijama koje mogu da pruže ovakve usluge predstavlja preduslov razvoja zadružnog sektora i ostvarivanja prethodno definisane preporuke. Edukacija predstavnika primarnih zadruga i zadružnih saveza je imperativ za osnaživanje postojećih zadruga i izgradnju percepcije o zadrugama kao poželjnim poslodavcima.

3. Kreirati i podržati funkcionisanje Fonda za razvoj zadrugarstva

Druga aktivnost oko koje postoji visok stepen saglasnosti među svim grupama ispitanika jeste potreba formiranja fonda za razvoj zadruga. Aktivnosti Ministarstva za brigu o selu pokazuje da se u određenim eksternim uslovima mogu izdvojiti sredstva za podršku zadrugama. U tom smislu, sredstva koja bi država opredelila za

ovu namenu predstavljala bi pokretač i bazu za funkcionisanje Fonda za razvoj zadruga. U okviru ranijeg zajedničkog istraživanja Udruženja za lokalni razvoj Kamenica i Zadružnog saveza Srbije (*Analiza efekata četvorogodišnje primene čl. 11 Zakona o zadrugama na razvoj socijalnog preduzetništva u Srbiji/2020. godina*) predloženo između ostalog da se Fond definiše kao titular nekadašnjih zadružnih domova i drugih objekata koji su trenutno bez titulata i nemaju definisanu svrhu. Tako bi se stvorila kritična masa koja bi omogućila aktivno funkcionisanje Fonda.

4. Jačanje uloge jedinica lokalne samouprave u procesu osnaživanja zadružnog sektora

Prethodna Analiza/2020 ukazala je na rastući značaj lokalnih samouprava u razvoju zadruga, posebno socijalnog zadrugarstva. Uzimajući u obzir da su zadruge po pravilu organizacije manjih zajednica u okviru kojih deluju, aktivnija participacija lokalne zajednice, pogotovo onih u ruralnim prostorima, rezultirala bi benefitima za sve aktere. Lokalne zajednice su od strane anketiranih lica prepoznate kao potencijalni izvor akumulacije sredstava potrebnih za izgradnju i funkcionisanje fonda za razvoj zadruga. Pored materijalne pomoći, koja već postoji u određenom (mada nedovoljnom broju zadruga), kako je potvrdilo prethodno istraživanje, lokalne zajednice mogu doprineti osnaživanju zadruga i na druge načine. U tom smislu izjednačavanje tržišnih uslova za sve aktere je jedan od prvih koraka. Zadruge ne smeju biti isključene iz konkursa za dodelu sredstava za unapređenje poljoprivredne proizvodnje ili realizaciju projekata iz oblasti ruralnog razvoja. Zadruge mogu biti angažovane i kao aktivni partneri za obavljanje određenih poslova od značaja za lokalnu zajednicu, ukoliko raspolažu sa adekvatnim kapacitetima. Konačno, potrebno je omogućiti uključivanje zadruga u implementaciju akcionih planova za povećanje zaposlenosti na teritoriji lokalne zajednice.

5. Upotpuniti zakonsku regulativu tako da se omogući davanje određenih beneficija zadrugama

Zakon o zadrugama u članu 12. propisuje da se zadrugama može pružiti i posebna zaštita davanjem odgovarajućih olakšica i pogodnosti koje se utvrđuju posebnim propisima. U tom smislu, potrebna je sinergija nadležnih ministarstava kako bi se izvršile određene promene postojećih zakonskih rešenja i zadrugama uvele određene olakšice, kao što je oslobađanje od poreza. Inicijator ovog procesa mora biti zadružni sektor predvođen ojačanim zadružnim savezima. Na taj način bi se zadrugama, umesto pružanja materijalne podrške od strane državnih institucija, zadruge oslobodile određenih nameta čime bi se smanjili troškovi poslovanja. Imajući u vidu prezentovane stavove ispitanika ovakvi potezi bi bili blagotvorni za osnaživanje celokupnog zadružnog sektora.

Rezultati istraživanja i izneti stavovi, predstavljaju isključivu odgovornost projektnog tima i nužno ne predstavljaju stavove Beogradske otvorene škole i Evropske unije.

Literatura

1. Birchall, J., Ketilson, L. H. (2009). Resilience of the cooperative business model in times of crisis. International Labour Office, Sustainable Enterprise Programme. - Geneva: ILO, 2009
2. European Movement in Serbia (2015). Strategic Study on Social Economy Development in the Context of the South East Europe 2020 Strategy. Belgrade, 2015.
3. ILO (2021). *Informal Economy*. Decent work for sustainable development (DE4SD) Resource Platform, ILO, Geneva, <https://www.ilo.org/global/topics/dw4sd/themes/informal-economy/lang-en/index.htm> (28.12.2021)
4. ILO (2020). *Statistics on Cooperatives: Concepts, classification, work and economic contribution measurement*. International Labour Office (ILO); Committee for the Promotion and Advancement of Cooperatives (COPAC); International Centre of Research and Information on the Public, Social and Cooperative Economy (CIRIEC) – Geneva.
5. Gnjatović, D. (2010). Zemljoradničke kreditne zadruge: prve institucije za finansiranje razvoja poljoprivrede u Srbiji. *Bankarstvo*, 39 (3-4), 14–35.
6. Nikolić, M. (2020). *Cooperatives in rural areas: experiences from Serbia*. Proceedings of the scientific conference 2020 “China and Central & Eastern Europe” International Scientific Forum, November 18, Shanghai – Sofia, ISBN 978-619-232-413-1, Editors: Hristo Parvanov, Georgi Chankov, pp. 87–95.
7. Zakić, V., Zakić, Z. (2021). *Koop model privređivanja kao alternativa održivog razvoja*. Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet.